Anadolu Araştırmaları
Anatolian Research

İSTANBUL UNIVERSITY PRESS

AnAr, 27, 151–173
DOI: 10.26650/anar.2022.1117141

Araştırma Makalesi / *Research Article*

Tire ve Kartal Dağı'ndaki Yeni Tespitler*

New Findings from Tire and Mount Kartal

Ali Özkan[1]

ÖZ

Bu çalışma, Küçük Menderes (Kaystros)Vadisi kentlerinden Tire'de ve nispeten daha az bilgi sahibi olduğumuz Tire'nin dağlık bölgelerinde yürütülen yüzey araştırmalarında elde edilen bazı yeni verileri değerlendirmektedir. Doğu-Batı doğrultusunda uzanan vadinin tarım faaliyetleri açısından avantajlı olmasının yanı sıra, Lydia ve Ionia'yı birbirine bağlayan ticari yol ağları üzerinde bulunmaktadır. Bölgede yapılan önceki çalışmalar, Geç Tunç Çağı'ndan itibaren, söz konusu yol ağlarının güvenliğini sağlamak adına stratejik noktalarda kale ve kule yapıları inşa edildiğini göstermiştir. İnşa edilen savunma yapıları, Ephesos ile Sardeis kentlerini birbirine bağlayan ulaşım ağları üzerinde olmasından dolayı, kentleri tehdit eden olası saldırılarda önemli bir misyon üstlenir. Bu çalışmada yüzey araştırmalarında tespit edilen Tire-Küçükkale ve Germencik-Dampınar arasında oldukça stratejik noktada inşa edilen Hellenistik Dönem'e ait bir kale tanıtılmaktadır. Kartal Dağı'nda yer alan bu kale dışında, dağın kuzey ve güney yamaçlarında olmak üzere, Geç Antik-Bizans Dönemi'ne (6. yüzyıl) tarihlenen iki kilise tespit edilmiştir.

Yazıtlar ile Ephesos kırsalında yer aldığı belgelenen, Tire-Küçükkale ile Büyükkale'de lokalize edilen Bonitai, Kartal Dağı yakınında yer alan önemli bir kırsal yerleşimdir. Yeni tespit edilen mimari mekânlar, Boniatai kırsal yerleşiminin yakın çevresinin arkeolojik veriler ile değerlendirme imkanı vermiştir. Yerleşim, Hellenistik Dönem'de stratejik konumu ile ön plana çıkar. Roma İmparatorluk Dönemi'nde uygun tarımsal koşullar ve bölgeden geçen yol ağlarının katkısı ile Ephesos'un en önemli kırsal yerleşimlerinden biri olarak sivrilir. Tarımsal üretimden kaynaklı canlılık Geç Antik Dönem'de sürmüştür. İnşa edilen kilise yapıları bunu doğrulamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Arkeoloji, Küçük Menderes Vadisi, Kaystros Vadisi, Kartal Dağı, Kırsal Yerleşimler

ABSTRACT

This study focuses on some of the new findings obtained during the surveys carried out in Tire, one of the cities in the Küçük Menderes ((Little Meander, called Kaystros in ancient Greek) Valley of which relatively little information exists, and its mountainous regions. In addition to the agricultural advantages from the fertile plains in this east-west running valley, it also has road networks beneficial for trade that connect the Lydia and Ionia regions, ending at the Aegean Sea. Previous studies on the region show castles and tower structures to have been built at strategic points since the Late Bronze Age to ensure the safety of these road networks. Because these defensive structures built were on the transportation networks connecting the cities of Ephesos and Sardis, they also took on an important mission against possible attacks that might threaten the cities. This

*Bu makale Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji A.B.D. Doktora programında tarafımca hazırlanmakta olan "Geç Antik Dönem'de Küçük Menderes Vadisi ve Çevresinde Kentleşme" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

[1]Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Doktora Programı, İzmir, Türkiye

ORCID ID: A.Ö. 0000-0002-0101-8160

Sorumlu yazar/Corresponding author:
Ali Özkan,
Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji A. B. D. Doktora Programı, İzmir-Türkiye
E-mail: aliozkn35@gmail.com

Başvuru/Submitted: 16.05.2022
Revizyon Talebi/Revision Requested: 08.12.2022
Son Revizyon/Last Revision Received: 12.12.2022
Kabul/Accepted: 20.12.2022

Atıf/Citation: Ozkan, A. (2022). Tire ve Kartal Dağı'ndaki yeni tespitler. . *Anadolu Araştırmaları-Anatolian Research, 27*, 151–173. https://doi.org/10.26650/anar.2022.1117141

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License

study introduces a Hellenistic castle that was identified during the surveys as having been built at a very strategic point between Küçükkale village in the Tire District and Dampınar village in the Germencik district. In addition to this castle found on Mount Kartal, two churches dating to the Late Antiquity (6th century CE)-Byzantine Empire in were identified on the northern and southern slopes of Mount Kartal.
Bonitai has been documented through inscriptions to be located in the countryside of Ephesos somewhere near Küçükkale and Büyükkale villages in Tire and was an important rural settlement located near Mount Kartal. The newly identified architectural sites have provided an opportunity to evaluate the immediate surroundings of the rural settlement of Bonitai with archaeological data. The settlement stands out in terms of its strategic location during the Hellenistic Period. During the Roman Empire, it became one of the most important rural settlements of Ephesos through its suitable agricultural conditions and network of roads passing through the region. The vitality stemming from agricultural production continued into Late Antiquity, with the church structures that had been built confirming this.
Keywords: Küçük Menderes Valley, Mount Kartal, Tire, Rural Settlements, Architecture

EXTENDED ABSTRACT

The Küçük Menderes (Little Meander) Valley takes its name from the Küçük Menderes River that originates in the Kiraz district of İzmir and extends to the Aegean Sea along the Pamucak coast of İzmir's Selçuk district. The river was called Kaystros in ancient Greece. Similar to other river valleys in Western Anatolia (e.g., Büyük Menderes, Gediz, and Bakırçay, respectively Maiandros, Hermos, and Kaikos in ancient Greece), the Küçük Menderes Valley is a highly productive region in terms of agriculture. . The valley extends east to west, has road networks stretching out to the Aegean Sea in addition to an agriculturally fertile plain, and contributes significantly to the economy of the settlements there. These advantages were vital for ancient societies and enabled the region to begin being settled in early times. Archaeological data has shown the road networks that passing through the valley to have been controlled by defensive structures since at least the Late Bronze Age, with fortresses and towers having been built at strategic locations. Efforts at keeping the region under control can be traced back to the Laskaris Period.

This study deals with some of the new findings obtained during the surveys carried out in the mountainous regions of Tire, a city in the Küçük Menderes Valley cities of which very little information exists. The study focused in particular on the immediate surroundings of the rural settlement of Bonitai, located in the territory of Ephesos and located around the Küçükkale and Büyükkale neighbourhoods of Tire. Extensive archaeological data from the Hellenistic Period to Late Antiquity were found during the surveys carried out on the 863 m high Mount Kartal located near this settlement. Among the finds was the newly documented Hellenist castle situated on the mountaintop. This castle had served the same purpose as the contemporary Hellenistic defence structures in the region, which was to monitor the roads heading for the city of Ephesos that passed through the region. The wide vantage point angled toward the Küçük Menderes Valley from the north and toward Aydın from the south gives the impression that it had been an important fortification. The walls have pseudo-isodomic and bossage characteristics. The Küçükkale and Büyükkale Hellenistic defense structures

located on the borders of the rural settlement of Bonitai and the contemporary tower under Keçi Castle ensured control of the area alongside with Boğaziçi Mevki.

Many rural settlements are found along the highway, which passes through the Küçük Menderes Valley and provides inter-regional transportation. With this advantage, Bonitai and its surroundings probably first transported their agricultural products to Ephesos then to further distances via the port there. The rocky hill upon which the castle on Mount Kartal is located also has an open-air sanctuary. Although the surface finds helpful in dating have been limited so far, they are considered to be contemporary with the castle when considering the example from Panayır Mountain.

The study introduces two churches that were identified for the first time through surveys. Two Late Antiquity churches dating back to the 5th or 6th century CE were identified, one along the northern and another along the southern slopes of Kartal Mountain. The first church was located in Tire's Küçükkale village and has the name Küçükkale Church. The second is located in Germencik's Dampınar village and was named Dampınar Church. The Küçükkale Church has been relatively well preserved. However, the Dampınar Church has been severely damaged due to agricultural activity. Church construction and reconstruction indicate that rural settlements in the Küçük Menderes Valley experienced a dynamic social rise in Late Antiquity, and based on many epigraphic materials, the same was true during the Roman Empire. The strong agricultural economy of the valley provided advantages to the settlements and the countryside.

Giriş

Küçük Menderes Vadisi adını, İzmir'in Kiraz İlçesi'nde doğan ve İzmir İli Selçuk İlçesi Pamucak Sahili'nde Ege Denizi'ne ulaşan Küçük Menderes Nehri'nden (Grekçe: Κάϋστρος/ Kaystros) alır. Yaklaşık 130 km uzunluğu ile Küçük Menderes Nehri ve vadisi, yoğun tarımsal faaliyetlerin yürütüldüğü, kendine has fauna ve florası ile önemli bir ekolojik alandır. Bölgede İzmir İli'ne bağlı Selçuk, Tire, Torbalı, Bayındır, Ödemiş, Kiraz, Beydağ ilçeleri yer alır.

Kaystros Vadisi'nde Roma Dönemi'nde Asia Minor Eyaleti'nin yönetim merkezi olarak düzenlenen Ephesos kenti başta olmak üzere Metropolis, Hypaipa, Neikaia, Dioshieron ve bu kentlerin territoryumunda çok sayıda kırsal yerleşim yer alır. Verimli tarım arazilerine sahip Kaystros Vadisi kırsal yerleşimleri, Ephesos gibi kalabalık kentlerin ihtiyaç duyduğu temel gıdanın temin edilmesini sağlamıştır. Ayrıca kırsaldan temin edilen ham madde, yapı malzemesi ve iş gücü sosyal hayatın işleyişinde önemli paya sahiptir. Kent ve kırsal her ne kadar karşıt iki kavram gibi görünse de karşılıklı ilişkileri ile ayrılmaz bir bütündür (Leveau, 1983, s. 921). Kırsal yerleşimler, hayvancılık ve ve çifçilik ile kenti besler (Meriç 1988, s. 205)[1]. Ayrıca kentin güvenliğinin sağlanması konusunda bir misyon üstlenir. Periferide stratejik mevkilere inşa edilen kale ve kule yapıları kentin huzur ve istikrarını sağlayarak, kent ile ilişkisini sürdürür.

Kaystros Vadisi kent ve kırsal yerleşimlerinin Antik Çağ sosyo-kültürel yapısını anlamak amacıyla, 19. yüzyıl sonu ile 20. yüzyıl başlarından itibaren arkeolojik araştırmalar yürütülmektedir. 19. yüzyıl erken dönem araştırmacıları arasında Nymphaion ve Smyrna hakkında gözlemleri de bulunan Georg Weber (1892) ve epigraf Karl Buresh (1898) yer alır. Weber Hypaipa, Dioshieron ve Neikia kentlerinin mimari yapıları hakkında ilk bilimsel raporu sunmuştur (Weber, 1892, s. 9-17). 1840 civarında Bayındır, Ödemiş çevresini ziyaret eden Charles Texier'in gözlemleri bölgenin arkeolojik mirasını konu edinen öncül çalışmalardandır. Texier'in ardından 1882 tarihinde İzmirli Levanten Demostene Baltazzi, Hypaipa'da Müze-i Hümayun adına kazılar gerçekleştirir (Baltazzi, 2002, s. 340; Altınoluk 2013, s. 5; Kalkan 2021, s. 1-2; Tül, 2014, s. 95-97). Bölgenin antik yerleşimlerini epigrafik ve mimari buluntuları ile konu edinen kapsamlı bir çalışma, 1914 yılında J. Keil ve A. von Premerstein tarafından gerçekleştirilir (Keil ve Premerstein 1914). İkilinin araştırma gezilerinde çok sayıda yazıt saptanır. Bu yazıtların önemli bir kısmı kırsal yerleşimler hakkında bilgiler içermektedir.

1970'li yıllarda Recep Meriç ve Sencer Şahin'in öncüllüğünde yapılan saha araştırmaları neticesinde tespit edilen yazıtlar ve bölgenin tarihi coğrafyasına dair değerlendirmeler

1 Tarihsel süreçte Ephesos kentinin koloni yerleşiminin olmaması, tarımsal üretime yönelik ihtiyaçların önemli bir kısmının Kaystros Vadisi'nin verimli topraklarından karşılanması ile açıklanmaktadır.

yayınlanır (Inv Ephesos VII, 1, Inv Ephesos VII, 2). Kaystros Vadisi'nde son epigrafik saha araştırması Marijana Ricl tarafından yürütülür. Ricl, belgelediği çok sayıda yazıtı belli aralıklarla yayınlar (Ricl, 2003; Ricl, 2009; Ricl, 2014, s. 331-336; Ricl, 2015). Ricl tarafından son olarak 2020 yılında, Hellenistik Dönem'den Bizans'a değin tespit edilen yazıtlar ışığında bölgenin tarihi coğrafyası, Antik Dönem dini ve sosyo-kültürel yapısını inceleyen bir monografi yayınlanır (Ricl, 2020). Yakın zamanda Tire Müzesi envanterine dahil olan bazı yazıtlar, Hüseyin Uzunoğlu tarafından çalışılmıştır (Uzunoğlu, 2019a; Uzunoğlu, 2020). Binnur Gürler'in Tire Müzesi koleksiyonunda yer alan, başta nekropolis buluntusu arkeolojik eserler olmak üzere bölgenin materyal kültürünü incelediği çalışmaları mevcuttur (Gürler, 2002, s. 90-93; Gürler ve Bilici 2008). Veli Sevin, Hypaipa ve Neikaia kentlerini konu edinen çalışmalar gerçekleştirir (Sevin, 1975; Sevin, Arslan Sevin ve Çetin 2013). Ayrıca Veli Sevin öncülüğünde Ödemiş Müzesi başarılı kurtarma kazıları yürütmektedir. Hypaipa hakkında yakın tarihli bir yüzey araştırması Hatice Kalkan tarafından yapılmıştır (Kalkan, 2021;Kalkan ve Koçak Yaldır 2014).

Meriç, Kaystros Vadisi kentleri ve kırsal yerleşimlerini uzun soluklu yüzey araştırmalarından elde ettiği bulguları kapsamlı bir monografide bir araya getirmiştir (Meriç, 2009). Bu çalışma, bölgedenin kentleşme trendini, Geç Tunç Çağı'ndan Bizans'a değin inşa edilen kale ve kule yapılarını, nekropol alanları gibi arkeolojik kalıntıların toplu bir analizinden oluşur. Ayrıca Andreas Külzer, özellikle Geç Antik ve Bizans Dönemi'ne odaklandığı çalışmasında, bölge yerleşimlerinin bu süreçteki gelişimini ele almıştır (Külzer, 2017).

Tire sınırlarında yer alan, Ephesos ve Hypaipa kentlerine bağlı kırsal organizasyonun bir birimi olarak varlık gösteren kırsal yerleşimler, çok sayıda yazılı belge, çeşitli mimari yapılar barındırmaktadır. Kırsal yerleşimlerin tarımsal üretime bağlı olarak hareketli bir toplumsal yükseliş yaşadığı anlaşılmaktadır. Bu yükselişte yerleşimlerin Sardeis-Ephesos kara yolu yakınında olmaları ve Ephesos limanına ulaşan yol ağlarının bölgeden geçiyor olması etkili olmuştur. Tire Küçükkale yakınında tespit edilen Hellenistik Dönem'e tarihlenen bir mil taşı ile Ephesos-Sardeis arasındaki yolun bir rotasının buradan geçtiğini kanıtlanmıştır (Meriç, 2009, s. 75; Inv Ephesos VII, 2-3601).

Kaystros Vadisi'nde Hellenistik Dönem'den itibaren kent ve kırsal ilişkisi ekonomik ve askeri başlıklarda incelenebilir. Hellenistik Dönem'de vadiden geçen Sardeis ve Ephesos arasındaki yol ağlarının sistemli bir güvenlik çemberi ile kontrol oluşturulmuştur (Meriç, 2009, s. 133). Vadide stratejik noktalarda inşa edilen kale ve kulelerin temel görevi kentlerin korunması olmakla birlikte geniş territoryumunun ve bu topraklardaki tarımsal ürün sirkülasyonunun güvenli bir biçimde sağlanması da amaçlanmıştır**.**

Bu çalışma, R. Meriç tarafından yürütülen arkeolojik yüzey araştırmalarının ardından Tire odağında yeni bazı gözlemleri ele almaktadır. Bölgenin genelinde yaygın olan savunma

yapılarına ilave , literatürde bilinmeyen yeni savunma yapılarının olup olmadığını anlamak amacıyla yüzey araştırmaları yapılmıştır. Özellikle daha az bilgi sahibi olduğumuz Tire'nin dağlık bölgelerinde yapılan araştırmalarda, yeni tespit edilmiş mimari kalıntılara ulaşılmıştır. Ephesos'a giden Antik yola hakim stratejik mevkiide Tire Küçükkale ile Aydın Germencik, Dampınar arasında yer alan Kartal Dağı'nda bir savunma yapısı ve onunla ilintili mekanlar incelenmiştir. Kartal Dağı'nın kuzey ve güney yamaçlarında olasılıkla MS 6. yüzyıla ait mimari parçaları ile iki kilise yapısı, alanın Geç Antik Dönem'de giderek daha fazla imar faaliyetleri ile gelişim içerisinde olduğunu düşündürmektedir.

Amaç ve Kapsam

Kaystros Vadisi güneyde Aydın Dağları (Messogis), kuzeyde Bozdağlar (Tmolos) ile çevrilidir; vadinin doğu bölümünde Aydın ve Bozdağlar birbirlerine yaklaşarak birleşir. Böylece bölge üç tarafı dağ silsilesi ile çevrelenmiş olmaktadır (Vardar, 2015, s. 17). Kaytros Vadisi, her ne kadar kıyıdan uzak ve kapalı bir vadi görünümü sergilese de, Antik Çağ'da geçitlerin olanak verdiği yol ağları ile iletişimi açıktır. Özellikle yerleşimler Ephesos Limanı aracılığı ile uzak mesafeli ticarete dahil olabilmişlerdir. Tarihsel süreçte yerleşimler için stratejik öneme sahip geçitlerden biri, Tire ile Selçuk arasında doğal bir geçit olan Boğaziçi Vadisi'dir *(Figür 1)*. Antik Çağ'da Ephesos Limanı'ndan başlayarak Doğu-Batı doğrultulu uzanan ve iç kesimlere devam eden antik yolun bir kısmı bu vadiden geçerek (Keil ve Premerstein 1914, s. 85), Selçuk ve Belevi üzerinden Tire'ye ulaşmaktadır. Boğaziçi Mevkii'ne bakan hâkim yükseltiler, Kartal Dağı olarak bilinir. Kartal Dağı, Tire Küçükkale, Üzümler, Mehmetler, Büyükkale ve Akyurt köyleri ile Aydın Germencik İlçesi'nin Habibler, Dampınar ve Dağyeni köylerini çevrelemektedir. Arkeolojik ve epigrafik veriler aracılığı ile Tire Küçükkale ve Büyükkale'de lokalize edilen *Bonitai Katoikia* aynı yükseltinin çevresinde yer alır. Ephesos'a bağlı kırsal bir yerleşim olan Bonitai çevresinde yürütülen arkeolojik yüzey araştırmaları ile yerleşimin ve yakın çevresinin tespit edilen yeni yapı kalıntılarının değerlendirmesi yapılmıştır.

Tire, Kartal Dağı'nda Yeni Bir Savunma Yapısı

Araştırma konusu olan saha, İzmir İli Tire İlçesi'nin batı kesimini oluşturur. Modern Selçuk ile Tire sınırına yakın konumdadır. Kartal Dağı olarak bilinen yükselti *Messogis*/Aydın Dağları'nın kuzey yamaçlarında yer alır ve yaklaşık 863 m yüksekliğe sahiptir. Aynı zamanda Aydın ile İzmir il sınırındadır. Antik Çağ'da Boğaziçi Mevkii'ndeki ova düzlüğü olasılıkla Ephesos Artemis Tapınağı'nın mülkiyetindedir. Tapınağa ait kutsal arazilerin kapsamı, sınır taşlarından yola çıkarak tahmin edilebilmektedir. Buna göre güneyde Belevi, Tire-Halkapınar (Meriç, 2009, s. 71), kuzeyde Bayındır-Furunlu ve doğuda Bayındır-Çatal'a değin oldukça geniş bir alanda tapınak arazileri söz konusudur (Inv Ephesos VII, 2: 296). Tapınak arazilerinin bitiminde Antik yerleşim birimleri başlar. *Messogis'*in kuzey yamaçlarında yer alan ve

Ephesos'un *khora*sında yer aldığı yazıtlar aracılığı ile kesinlik kazanan *Bonitai Katoikia*, bölgenin dikkat çeken kırsal yerleşimlerindendir (Keil ve Premerstein 1914, s. 86; Inv Ephesos VII, 1: 3223; Inv Ephesos VII, 1: no 3239a). Nispeten ovaya hâkim yükseklikllerin eteklerinde yer alır ve Tire Küçükkale ile Büyükkale mahallelerini kapsar. Yerleşimin ne kadar geniş bir alana yayıldığını şu an için tahmin etmek güç olmakla birlikte, yeni kanıtlarla aksi ispat edilene dek *Bonitai Katokia*'nın sınırları Halkapınar'a dek çekilebilir.

Bonitai kırsal yerleşimin şekillenmesinde dağlık araziler, geçitler ve bereketli Küçük Menderes Ovası aktif rol oynar. Bonitai ismi olasılıkla Grekçe *βουνός* (tepe, yükseklik) kelimesinden türetilmiştir (Keil ve Premerstein, 1914: 97). Kelime bölgenin peyzajını net bir biçimde ifade eder. *Bonitai Katokia*'sı çevresinde yol ağlarına hâkim stratejik tepelerde Geç Tunç Çağ'ından itibaren birbiri ardına eklenerek geliştirilen savunma yapıları yer alır. Tire Büyükkale'de 142 m yükseklikte tepe üzerinde üç evreli savunma yapısı konuya dair iyi bir örnektir. İÖ II. bine tarihlenen kyklopien duvarları ile kalenin bu tarihten itiren Ephesos'a giden yol ağını denetlediği düşünülmektedir (Meriç, 2009, s. 77). Büyükkale savunma yapısı tepe üzerinde konuşlanan bir iç kale ve onu çevreyen dış surlardan oluşur. Tunç Çağı savunma yapısı Hellenistik Dönemde İÖ 2. yüzyılda yeniden tahkim edilir. İzodomik duvarlar bu dönemin tanığıdır. Son olarak Bizans Dönem'inde Yukarı Kale almaşık duvarlar ile güçlendirilerek yenilenir (Keil ve Premerstein 1914, s. 86; Meriç, 2009, s. 77). Tahkimatlı yapılarla bölgenin denetim altında tutulma gayreti süreklilik göstermektedir. Boğaziçi Mevkii'ndeki Ephesos kentini güvence altına alan Keçi Kalesi, Bizans Dönemi'nde (12. ve 13. yüzyıl) inşa edilir ve bölgedeki Türk akınlarına karşı Bizans'ın geliştirdiği savunma refleksinin bir birimidir (Tok, 2016, s. 271-273; Ahrweiler, 1965, s. 123-127; Müller-Wienner, 1961). Keçi Kalesi antik *Gallesion Dağı* (Alaman Dağı) güney doğu kesimindedir. Bizans Dönemi'de inşa edilen Keçi Kalesi'nin aşağısında Hellenistik Dönem'de inşa edilmiş bir kule yapısı yer alır (Meriç, 2009, s. 46). Bu kule Büyükkale ile Küçükkale'de yer alan Hellenistik savunma yapıları ile birlikte bölgenin güvenlik çemberinin birer bileşenidir.

Modern Küçükkale mahallesinin üstünde batı ve doğu yönlü geniş görüş açısına sahip tepe üzerinde bir bir başka Hellenistik savunma yapısı yer alır. Bu kale ilk olarak Keil ve Premestein tarafından belgelenmiştir. Batıda 30 m çapında pseudoizodomik tipli duvarlarla çevrili bir avlu ile güneydoğuda bu duvarlara eklenmiş 10 m kenar uzunluğunda bir kuleden oluşur (Keil ve Premerstein 1914, s. 86; Meriç, 2009, s. 73).

Bonitai Antik yerleşimi yakınındaki 863 m rakımlı Kartal Dağı çevresinde yürüttüğümüz yüzey araştırmalarında yeni bir savunma yapısı belgelenmiştir *(Figür 2,3)*. Bu kale Kaystros Vadisi'ni güney uçta Aydın İli yönünden gelecek olası tehditleri önlemek amacıyla inşa edilmiş olmalıdır. 38,008271°K 27,556043°D koordinatlarında yer alan tahkimat, bölgedeki çok sayıda örneği bulunan Hellenistik Dönem savunma yapılarındandır.

Kartal Dağı'daki Hellenistik Kale, özellikle güney cephede sağlam kalmış sur duvarları ile oldukça geniş alana yayılan bir savunma yapısı izlenimi vermektedir. Yapı malzemesi, doğrudan kalenin konuşlandığı tepenin kayaçlarından temin edilmiştir. Sur duvarlarında kullanılmak üzere kesilmiş taş blokların bir kısmı belgelenmiştir *(Figür 5)*. Kale güney ve batı cephede takip edilebilen sur duvarları, güneyde sur duvarlarından dışarı yönelen bir kule yapısından oluşmaktadır. Duvarlarla çevrelenen avluda su ihtiyacını karşılamak için kayaya oyulmuş oval planlı bir sarnıç yer alır *(Figür 4)*. Tespit edilen sarnıcın yakın benzeri, Meriç tarafından Keçi Kalesi altındaki Hellenistik savunma yapısında belgelenmiştir (Meriç, 2009, s. 46-47). Kule yapısının üç duvarı sağlam iken güney yöndeki duvar yıkılmış durumdadır. Kale içinden kuleye bağlantı sağlayan geçiş aralığı tespit edilmiştir *(Figür 8)*. Bu geçişin yer aldığı duvar 6 m uzunluğa sahiptir. Nispeten daha iyi korunmuş kalenin güney cephe duvarları 40 m'den fazla takip edilebilmektedir. Kalınlıkları 130 cm-140 cm arasında olan duvarlar pseudoizodomik tiptedir. Yer yer ana kayanın traşlanması ile duvar setleri de oluşturulduğu gözlemlenmiştir. Kale girişi muhtemelen güney cephededir. Bindirme teknikli kale kapısı (Akarca, 1998, s. 151-152) doğu ve batıda birbirine yaklaşan sur duvarları ile oluşturulmuştur.

Zirveye yakın konumda inşa edilen Hellenik Kale'nin dışında güney yönde 38,011400°K 27,549104°D koordinatlarında yeni bir kule yapısı tespit edilmiştir. Gözetleme kulesi niteliğindeki yapı, zivedeki kale ile ilintili olmalıdır. 4x4 m duvar uzunlukları ile kule yapısının askeri amaçlar dışında, tarımsal ürünleri depolamak için kullanılmış olabilir. Belen Kuleli Çiftlik yapısı, Kartal Dağı'ndaki kule yapısına göre büyük boyutlarda olsa da güvenlik ve depolama amaçlı mekânları ile karşılaştırılabilir (Çevik, 2015, s. 515-518). Kilikia Bölgesi'nde tespit edilmiş, ürün depolama ve gözetleme noktası işlevli yapılar yer alır (Durugönül, 1997, s. 253-254).

Açık Hava Kutsal Alanı

Kartal Dağı'ndaki tahkimatın üst kotunda, zirveye yakın yükseltilerde açık hava kutsal alanına işaret edecek bulgulara ulaşılmıştır. Bir takım kült faaliyetleri için düzenlenen kaya oyma nişler, basamaklı platform, libasyon çukuru yahut kült ile ilintili kuyu, kanallar kutsal alanda yer alan unsurlardır. Kutsal alandaki beş basamaklı merdivenli platform 120 cm yüksekliğindedir. Güney cephesinde bir niş yer alır. Platformun üzeri düzlenmiş ve daire şeklinde bir kazıma ile işaretlenmiştir.

Kartal Dağı'ndaki açık hava kutsal alanı Phrygia örnekleri ile karşılaştırılabilir. Phrygia kırsalında Ana Tanrıça adına düzenlenen açık hava kutsal alanlarının karakteristik özelliklerin biri, basamaklı sunaklardır (Roller, 2004, s. 94-95). Basamaklı sunaklara iyi bir örnek, Boğazköy'ün 30 km kuzeyinde yer alan Kalehisar'dan gelir. Doğal kayanın oyulması ile şekillendirilen basamaklı sunakların genellikle daha büyük oyma cepheler yakınında yer

aldığına işaret edilmiştir. Bu durum Kartal Dağı için de geçerlidir. Sunakların Ana Tanrıça ritüelinin hangi aşamasında kullanıldığına dair kesin bir kanıt olmasa da, tanrısal varlıkla yakınlaşmak için kullanıldığı önerilir (Roller, 2004, s. 10). Ana Tanrıça açık hava kutsal alanlarında ayrıca çukur ve kanallar oluşturulmuştur. Tasarlanan bu çukur ve kanallar, Phrygia kaya anıtlarında sıvı sunular için düzenlendiği düşünülmektedir (Roller, 2004, s. 111;Tüfekçi Sivas, 2007, s. 87-88; Uçankuş, 2002, s. 162). Balıkesir Burhaniye'de yüzey araştırmalarında tespit edilen ve Kartal Dağı örneklerine çok yakın benzerlikler arz eden kaya anıtları yer alır. Buradaki basamaklı ve taht benzeri bir platform ile sonlanan anıtların Ana Tanrıça'nın temsili tahtı olabileceği yorumlanmıştır (Saka, 2019, s. 143). *(Figür 6,7)*

Açık hava kutsal alanında ayrıca, bir yekpare kaya bloğunun ön cephesi traşlanarak düzenlendiği gözlemlenmiştir. Düzenlenen cephede kareye yakın formda niş yer alır. Bu nişin altı basamak ya da seki ile vurgulanmıştır. Nişin alt kotunda olasılıkla kandil gibi gereçlerin konduğu hazne yer alır. Ephesos'ta Panayır Dağı kuzey yamaçlarında benzer bir açık hava kutsal alanı bulunur. Kayaya oyulmuş nişler ve bu alanda tespit edilen steller aracılığı ile Ana Tanrıça kültü belgelenmiştir (Ladstätter, Plattner, Prochaska ve Tozzi 2020, s. 271). Ancak bu alanın Ana Tanrıça dışında Zeus gibi eril tanrılara da tapınım gördüğü önerilir (Heinzel, 1999, s. 35-42). Feriştah Alanyalı konuyu ele aldığı çalışmalarında Ana Tanrıça'nın dağlık arazi ile olan yakın ilişkisine vurgu yapar (Alanyalı, 2001, s. 2). Kartal Dağı'nın ovaya hâkim yüksekliği kült için ideal bir fon sağlamış olmalıdır. Balıkesir Havran ve Burhaniye kutsal alanlarının bir kısmı geçiş güzergâhlarını ve tarım arazilerini gören tepelerde tesis edildiği saptanmıştır (Saka, 2019, s. 145). Benzer bir durum Kartal Dağı kutsal alanı için de geçerlidir. Sıralanan örneklerden yola çıkarak, Kartal Dağı'nda Kale ile ilintili kutsal alanın Ana Tanrıça kültü başta olmak üzere birtakım ritüller için düzenlendiği anlaşılmaktadır.

Bonitai Katoikia

Kaystros Vadisi'nde epigrafik araştırmalar ile çok sayıda kırsal yerleşim tespit edilmiştir. Roma İmparatorluk Dönemi'nde kentlere bağlı territoryumda yer alan kırsal yerleşimler *kome* ya da *katoikia* olarak yazıtlarda anılır. Özellikle Ephesos ve Hypaipa'nın geniş territoryumlarında çok sayıda kırsal yerleşim bulunmaktadır. Araştırmaya konu olan Kartal Dağı eteklerinde yer alan Tire Büyükkale ile Küçükkale'de lokalize edilen Bonitai (Keil ve Premerstein 1914, s. 97; Meriç, 2009, s. 73) dışında, bölgede iyi bilinen kırsal yerleşimlerden bazıları Tire Gökçen ile Kireli'de lokalize edilen Dideiphytha, Tire Eskioba'da lokalize edilen Almoura (Keil ve Premerstein 1914, s. 97), Tire Kırtepe'de lokalize edilen Lydomouandeiton'dur (Uzunoğlu, 2019b, s. 427). Sıralanan yerleşimler, Lydia genelinde yaygın yerleşim modeli olan katoikia ifadesiyle yazıtlarda anılır (Schuler, 1998, s. 33). Katoikialar'ın askeri gerekçelerle Hellenistik Dönem'de kurulduğu önerilmiştir (Aperghis, 2004, s. 89-90; Akalın, 2006, s. 68). Özellikle Seleukoslar Dönemi'nde stratejik mevkilere askeri birliklerin konuşlandırılması söz konusudur (Meriç, 2009, s. 133). Zaman içerisinde,

Roma İmparatorluk Dönemi'nde katoikiaların askeri gerekçelerin ortadan kalkmasıyla sivil yerleşimlere dönüştüğü varsayılır (Meriç, 2009, s. 26). Cohen bu fikre karşı çıkarak, katoikia yazılı yazıtların büyük çoğunluğunun Roma İmparatorluk Dönemi'ne tarihlenmesi nedeni ile bu yerleşim tipinde salt Hellenistik köken aranması fikrine katılmaz (Cohen, 1995). Schuler ise, katoikia terimini bir yerleşim biriminden ziyade farklı kırsal topluluklardan oluşan birlik olarak tanımlar (Schuler, 1998, s. 35). Schuler'ın önermesine uygun olarak, Kaystros Vadisi'nde katoikia yerleşimlerinin diğer yerleşim birimleri ile oluşturdukları birlikler söz konusudur. Bonitai, Dideiphyta ve Pentakome Katoikia'sı bunlara örnektir (Inv Ephesos VII, 2, no 3293). Pentakome açıkça beş kome'nin birliğine gönderme yapar. Tire Küçükkale ve Büyükkale'de *Katoikia Boneiton* yazılı belgeler ele geçmiştir. Buradan hareketle, bu iki yerleşim yerinin Roma Çağı'nda Bonitai Katoikia'sının bir parçası oldukları düşünülmektedir (Meriç, 2009, s. 56).

Ancak bölgedeki katoikia, kırsal yerleşimlerin yakın çevresinde Hellenistik Dönem'e tarihlenen savunma yapılarının varlığı da bir gerçektir. Örneğin bölgedeki yüzey araştırmalarımız sırasında Tire Kırtepe mahallesinde bir kule yapısı keşfedilmiştir (Özkan, 2018, s. 214-215). Kırtepe'nin önceki ismi Manda'dır. Köyün Antik Çağ'daki ismi Manda kelimesi ile yakın benzerlikte, *Lydomouandeiton Katoikia* olduğu anlaşılmıştır (Uzunoğlu, 2019b). Hypaipa territoryumunda yer alan Lydomouandeiton, Hellenistik Dönem savunma yapısı bulunan *katoikia* tipli yerleşimdir.

Savunma yapısı içerdiğine emin olduğumuz bir diğer yerleşim *Bonitai Katoikia*'dır. Tire Küçükkale ve Büyükkale'de birer Hellenistik savunma yapısı bulunmaktadır. Yüzey araştırmaları ile Kartal Dağı'nda yerleşimin yakın çevresinde bir başka Hellenistik Kale'nin varlığı anlaşılmıştır.

Tespit edilen Hellenistik kale Boniatai kırsal yerleşiminin yakın çevresindeki diğer çağdaş savunma yapıları ile ortak bir amaca hizmet eder. Bölgenin en önemli kenti Ephesos'a ulaşan yol ağlarını denetleyen tahkimatlar özellikle güç dengelerinin değişken olduğu Hellenistik Dönem'de inşa edilmiştir. Grekçe metinlerde olası düşman saldırılarına karşı bölgesini korumakla mükellef askeri birliğin konuşlandığı savunma yapıları *phourion*-kale olarak adlandırılmaktadır (Lawrence, 1979, s. 159) Kaystros Vadisi'ni güney uçta koruyan Kartal Dağı Hellenistik Kalesi, stratejik konumdaki askeri birlik eliyle güneyde Aydın yönünü, kuzeyde Kaystros Vadisi'ni denetlemiştir. Meriç, bölgedeki savunma yapılarını İÖ 3. yüzyıl ile 2. yüzyılda inşa edildiğini önermiştir; İÖ 133 tarihinde Pergamon Krallığı topraklarının Roma Cumhuriyeti'ne miras kalması ve bölgede Roma yönetiminin yerleşmesi ile kullanım dışı kaldıklarını belirtmektedir (Meriç, 209, s. 134).

Yerleşim Roma İmparatorluk Dönemi'nde Ephesos'un hemen yanı başında tarımsal ürünlerin temin edildiği önemli bir kırsal yerleşim haline gelmiştir. Bir yazıt, Bonitai

yerleşiminde kesin olarak bağların bulunduğu bilgisini verir (Inv Ephesos VII, 1, no 3221). Ayrıca Tire Küçükkale'nin hemen batısında yer alan Halkapınar köyünde tespit edilen ve Geç Antik Dönem'e tarihlenen zemin mozaiklerinin bir *villa rustica*'ya ait olma ihtimali yüksektir (Meriç, 2009, s. 71). Tarımsal üretimi organize eden toprak sahibi aristokratlara ait villa rusticanın varlığı, Bonitai çevresinin ekonomik avantajını göstermektedir. Özellikle Ephesos Limanı'na yakınlık, yerleşimin ekonomisini canlandırmış olmalıdır.

Karadeniz ile Tuna Nehri arasında kalan Dobruca bölgesinde ele geçen bir grup kurşun mührün, Küçük Menderes Vadisi yerleşimlerinden Ephesos, Hypaipa, Koloe, Metropolis, Dioshieron ve Thyaira kökenli olduğu anlaşılmıştır. Mühürler bölgenin ticari ürünlerinin ne kadar geniş alana yayıldığını göstermesi bakımdan önemlidir (Chiriac ve Munteanu 2014, s. 304; Külzer, 2017, s. 206). Kaystros Vadisi yerleşimleri, bölgeden geçen ve Ephesos kentinde son bulan yol ağlarının avantajı ile ticari ürünlerini kolaylıkla kargo gemileriyle Karadeniz Bölgesi'ne transfer edebilmiştir.

Üreten ve müreffeh bir kırsal yerleşim, doğal olarak bağlı bulunduğu kentin de gelişimine yarar sağlamaktadır (Poblome, 2004, s. 501). Kırsalda, geniş tarım arazilerinde mülk sahibi olan elitler, organize ettikleri üretimler eliyle ekonomik güçlerini koruyabilmişlerdir. Bu elitlerin önemli kısmı yerel meclislerde görevler edinmiştir. Kırsaldan gelen birikim ile kentin imar faaliyetleri için bağış yapabilmişlerdir. Dolayısıyla elitler organize ettikleri döngü ile hem kırsalı hem kenti hem de kendi kişisel sermayelerine fayda sağlamışlardır (Leveau, 1983, s. 927).

Geç Antik Dönem'de İmparator Theodosius'un kararnameleri ile Artemision Tapınak mülklerine el konulmasıyla, geniş tarım arazileri üzerinde denetim doğrudan imparatorluğa geçer. Mülkiyet değişimi, Ephesos'un tarımsal ihtiyaçları için yeni bir yapılanma anlamına gelmektedir. Önceleri artı ürünler tapınak yarına iken, yeni dönemde kentin kamusal faydaları daha çok gözetilmiş olmalıdır (Ladstätter, 2008, s. 182). Tapınağa ait arazilerin kiliseye, devlete yahut özel mülkiyete geçmesi, üretimde bir azalmaya sebebiyet vermez. Aksine, bölgede üretilen şarapların geniş dolaşım ağı Geç Antik Dönem'de de sürer. Bonitai yakın çevresinde tespit edilen Geç Antik villa rustica kalıntıları, önceleri tapınak mülkü olan tarım topraklarında sivil aristokrasinin söz sahibi olmaya başladığını düşündürmektedir.

Kartal Dağı'ndaki Kiliseler

Yüzey araştırmaları ile bölgede iki kilise yapısı tespit edilmiştir. Çalışma bölgesi sık bitki örtüsü ile kaplı, orman arazisidir. Arazi şartlarının el verdiği ölçüde burada ilk değerlendirmeler aktarılmaktadır. Küçükkale Kilisesi özellikle bitki örtüsü ve toprak dolgusu ile kaplı olduğu için seramik gibi tarih verecek küçük buluntulara rastlanılmamıştır.

İlk kilise, Kartal Dağı'nın kuzeye bakan yamaçlarında 38,014583°K 27,536000°D koordinatlarında modern Küçükkale mahallesinin üstündeki yamaca inşa edilmiştir. Doğu-batı doğrultulu uzanan yapının kuzeye bakan duvarı yıkılmış vaziyettedir. Yapı batı yönden kareye yakın nartheks ve doğuda apsis ile son bulan dikdörtgen naos mekanlarından oluşur. Apsis dışa doğru çıkıntı yapan yarım daire planlıdır. Apsisin kuzey ve güneyinde yer alan pastophoria odalarına rastlanılmamıştır. Küçükkale Kilisesi olarak isimlendirdiğimiz yapı narteksi ile beraber ölçülebilen uzunluğu 10,46 m ve 4,30 m genişliğe sahiptir. Batı yöndeki narteks duvarı ile kilisenin kuzey cephe duvarı yıkıldığı için yapı bu genişlik ve uzunluktan daha büyük olmalıdır. Yapı dikdörtgen planlı, tek nefli, kırsal bir yerleşime hitap eden küçük ölçekli bir kilisedir. Üst örtüyü destekleyen kemer, tonoz yahut payanda izlerine rastlanılmaması, kilisenin muhtemelen kırma çatı ile örtüldüğünü düşündürür. Apsis derinliği 1,30 m genişliği ise,1,70 m'dir. Kilisenin duvar kalınlıkları yaklaşık 70 cm'dir. *(Figür 10)*

Kilisenin yıkılan kuzey duvarında önünde üzeri Grekçe yazıtlı bir kaide tespit edilmiştir. Kaçak kazılarla kilisenin içinden taşınmış olmalıdır. İlk kullanımı heykel kaidesi işlevi görürken, kilise inşaatında devşirme olarak kullanılır. Büyük olasılıkla bemanın ortasında yer alması beklenen sunak masası için yeniden kullanılır.

Nartekste naosa geçiş aralığının yer aldığı duvarın güneyinde bir niş yer alır. Duvarlar 110 cm kadar yükseklikte korunmuştur. Kilise duvar örgüsü narteks ve naosta ortaklık arz eder. Kilisenin duvarları ortalama 0,70 m genişlikte, regtoganal, yer yer aralarda kırma kayrak taşlarla örülüdür. Araştırma sırasında kilisenin tarihlenmesine yardımcı olacak kapı lento ve sövesi, sütun başlıkları, paye, templon levhası gibi süslemeli mimari elemanlara rastlanılmamıştır. Plan ve duvar örgülerinden yola çıkarak kilisenin ilk inşa tarihini MS 6. yüzyıl olarak önerebiliriz. Küçükkale kilisesi duvar örgüsü ve plan özellikleri Olba Manastırı Kuzey Kilisesi ile örtüşmektedir (Özyıldırım ve Yeğin 2018, s. 180). Küçükkale'de modern evlerin bazılarında Geç Bizans Dönemi kilise mimarisine ait parçaların kullandığı gözlemlenmiştir. Kullanılan devşirme malzemelerin Küçükkale Kilisesi'ne ait olduğu varsayılırsa, yapının ikinci bir inşa evresi olması olasıdır.

Kartal Dağı'nın güney yamacında Aydın İli Gemencik Dampınar sınırlarında bir başka kilise yapısına dair mimari kalıntıları yer almaktadır. Yapı, Dampınar Kilisesi olarak isimlendirilmiştir. 38.0023-27.5651 koordinatlarındaki kilisenin zemin mozaiklerine ait parçalar tahrip edilmiş vaziyettedir. Yapı oldukça tahrip edilmiş olsa da kiliseye ait bazı mimari parçalar eliyle yorum yapmak mümkündür. Yüzey araştırmaları ile tespit edilen az sayıdaki mimari parça MS 6. yüzyıl örnekleri ile paraleldir. Bezemeli iki parçadan biri kilisenin bema kısmındaki litürjik düzenlemeye ait olması beklenen bir templon levhasıdır. Bir diğeri ise, pilaster başlığı ya da kaidesidir. Levhada yer alan bezeme, merkezde bir haç ve onu çerçeveleyen iç içe geçmiş eşkenar dörtgenler ile oluşturulmuştur; haçın kolları uçlara doğru genişletilmiştir *(Figür 11)*. Bu süsleme, 5.ve 6. yüzyıl levhalarında yaygındır (Niewöhner,

2021, s. 156). İstanbul Ayasofya'da kullanılan benzer örnekler söz konusudur (Fıratlı, 1990, s. 150,51, 242). Levha parçası olasılıkla, dikey olarak templonun köşe noktalarını kapatmak için kullanılmıştır. Dampınar'da tespit edilen korkuluk levhası, Kaystros Vadisi kentlerinden Neikaia'da belgelenen ve MS 6. yüzyıla tarihlenen korkuluk levhası ile yakın benzerliktedir (Sevin, Arslan Sevin ve Çetin 2013, s. 56-57).

MS 6. yüzyılın sonunda kentten kırsala nüfusun hareketi söz konusudur. Nüfusla birlikte yeni imar faaliyetlerinin kırsalda arttığı düşünülebilir. Tire ve Germencik dağ yerleşimlerinin bu gelişimle yeni yapılar inşa edildiği anlaşılmaktadır. Kiliselerin varlığı aynı zamanda kırsalın Hıristiyanlaştırılma projesenin bir parçası olarak yorumlanmalıdır. Iustinianus döneminde Asia'da seksen bin putpereste din değiştirmekle ünlenen başpiskopos Ioannes, aslında MS 6. yüzyıla değin pagan nüfusun yoğunluğunu gözler önüne sermektedir (Benndorf, 1906: 104; Saradi, 2006, s. 357). Amida kökenli Ioannes, 542 civarında Küçük Asya'nın Hıristiyanlaştırılma projesi için yola çıkar. Misyonerlik faaliyetlerini on yıl kadar Lydia, Karia ve Phrygia kırsalında sürdürür. Bu bölgelerde çok sayıda tapınağı yıktırır ve 99 yeni kilise ve 12 manastır inşa ettirir (John Bishop of Ephesus, *Ecclesiastical H.*, s. 159-160). Kartal Dağı kiliseleri, imparatorluk ile kilisenin ortak hareket ederek, inşa ettikleri yeni toplumsal yapıya uygun mekanlar olarak Ephesos kırsalında yerlerini almıştır.

Tartışma ve Sonuçlar

Kartal Dağı ve çevresinde yürüttüğümüz yüzey araştırmaları, Ephesos kırsalında önemli bir yerleşim olan Bonitai Katoikia'nın yakın çevresini değerlendirme olanağı vermiştir. Arkeolojik veriler ilk olarak Hellenistik Dönem'de yoğunluk göstermektedir. Nekropolis buluntuları ve savunma yapıları sık rastlanılan iki buluntu grubudur. Yerleşimin yazıtlarda katoikia olarak aktarılması, bölgedeki bu tipteki yerleşimlerin nasıl bir anlama karşılık geldiği sorgulanmıştır. Kaystros Vadisi'nde yer alan katoikiaların, askeri kolonistler tarafından ilk olarak kurulduğunu kanıtlayacak yazılı belgeler bulunmamaktadır. Fakat bu yerleşimler çoğunlukla stratejik dağ yamaçları ve tepelerde konumlanır. Bonitai Katoikia örneğinde olduğu gibi, Hellenistik Dönem'e ait çok sayıda savunma yapısı yer alır. Savunma yapılarının varlığı yakın çevredeki kırsal yerleşimcilere, olası tehdit anında sığınacakları güvenli alanlar ya da saldırılara karşı koruma kalkanı anlamına gelir. Bu olumlu durumun yerleşimin gelişmesine katkı yaptığı önerilebilir.

Kartal Dağı'nda tespit ederek değerlendirdiğimiz kaleyi ve dağın kuzey yöndeki, Tire İlçesi, Küçükkale ile Büyükkale mahalleleri sınırındaki kule, duvar örgüleriyle ve bölgedeki benzer yapılarla karşılatırılarak İÖ 3. yüzyıla tarihlenebilir. Kale duvarları, bosajlı ve pseudo izodomik tiptedir. Kartal Dağı Hellenistik kalesi, Ephesos'a giden yol üstünde yer alan Keçikalesi altındaki Hellenistik kale, Küçükkale, Büyükkale savunma yapıları ile çağdaş olup, bölgenin güvenliğini ortaklaşa sağlayan bileşenlerdir.

İlk değerlendirmelere göre, savunma yapısı ile ilintili açık hava kutsal alanın kale ile aynı yüzyılda düzenlendiği düşünülmektedir. Kaya anıtlarında herhangi bir yazıta rastlanılmamıştır. Fakat Ephesos Panayır Dağı açık hava kutsal alanı gibi Ana Tanrıça ve Zeus gibi kültlere ev sahipliği yaptığı düşünülmektedir.

Bonitai, Roma Dönemi'nde bölgeden geçen yol ağlarına ve Ephesos'a yakınlığı ile gelişimini sürdürmüştür. Yüzey araştırmalarında tarım teraslarına rastlanılmıştır. Özellikle bağcılık Bonitai çevresinde önemli bir ekonomik sektör olmalıdır. Theodosius kararnameleri ile Artemis Tapınak arazilerinin mülkiyet hakkının el değiştirmesi, yerleşimde yeni bir durumu ortaya koyar. Tarımsal üretimden kaynaklı gelirler daha çok sivil kişilere, kiliseye yansır. Yerleşim Geç Antik Dönem'de (MS 3. ve 7. yüzyıllar) önemini korur. Kırsal yerleşimlerde yetiştirilen ürünler, kentlere veya başka uzak bölgelere pazarlanmıştır. Ephesos ile en yakın konumu ile Bonitai kırsal yerleşimi ve yakın çevresini bu çerçevede ele alabiliriz

Kartal Dağı'nda tespit ettiğimiz iki kilise, kırsal yerleşimlerin Geç Antik Dönem'de imar açısından gelişimini sürdürdüğünü ortaya koymaktadır. Roma İmparatorluğu'nun Hıristiyanlaşması, kentlerde olduğu gibi, kırsalın da kilise yapıları ile donatılmasının yolunu açmıştır. Kiliseler aracılığıyla, Hıristiyanlık kamusal alana sirayet eder. Kartal Dağı'nın güney yönünde inşa edilen Dampınar Kilisesi ve kuzey yönünde inşa edilen Küçükkale Kilisesi, 6. yüzyıla tarihlenebilir mimari özellikleri ile çağdaş yapılar olmalıdır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Doktora çalışmalarıma bursları ile destek veren ve her zaman bursiyeri olmakla iftihar edeceğim Türk Tarih Kurumu'na teşekkür ediyorum. Ayrıca, Türk Eski Çağ Bilimleri Enstitüsü'ne, 2022 yılında verdikleri araştırma desteği için teşekkür ediyorum.

Teşekkür: Küçük Menderes Vadisi'nde 2019-2022 yılları arasında gerçekleştirdiğim öğrenci yüzey araştırmalarına çok sayıda kurum ve kişinin desteği oldu. Öncellikle arazi çalışmalarına izin veren Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne teşekkür ediyorum. Arazide çalışmalara refakat eden Tire Müzesi Müdürü Şehmus Tekin'e, uzman Faruk Tekin'e, Tire Müzesi'nde bulunduğum süre zarfında her zaman misafirperverlik gösteren müze araştırmacısı Gaye Demirciler'e, Pınar Tuğrul'a, Aydın Arkeoloji Müzesi'ne, Kartal Dağı çevresindeki köylülere, Osman Olgu Dönmez'e, Murat Eşiyok'a ve Zeynel Aydın'a teşekkür ediyorum.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: I would like to thank the Turkish Historical Society for supporting my doctoral studies with scholarships and for which I will always be proud to be a scholar. I would also like to thank the Turkish Institute of Ancient Sciences for their research support in 2022.

Acknowledgements: Many institutions and individuals supported the student surveys I carried out in Küçük Menderes Valley between 2019-2022. First of all, I would like to thank the General Directorate of Cultural Heritage and Museums of the Ministry of Culture and Tourism for allowing the field work. To Şehmus Tekin, the Director of the Tire Museum, who accompanied the works in the field, to the expert Faruk Tekin, to the museum researcher Gaye Demirciler, who was always hospitable during my time at the Tire Museum, to Pınar Tuğrul, to the Aydın Archeology Museum, to the surroundings of Kartal Mountain. I would like to thank the villagers, Osman Olgu Dönmez, Murat Eşiyok and Zeynel Aydın.

Kaynakça/References

Ahrweiler, H. (1965). 'L'histoire et la géographie de la région de Smyrne entre les deux occupations turques (1081–1317). *Travaux et Memories*(1), 1-204.

Akalın, A. G. (2006). Hellenleştirmede bir yerleşim öğesi: katoikia. *Tarih Araştırmaları Dergisi* (39). 65-74.

Akarca, A. (1998). *Şehir ve savunması* (3. Baskı b.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Alanyalı, F. S. (2001). Ephesos'da phrygialı bir tanrıça. *Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*(2), 1-12.

Altınoluk, S. (2013). *Hypaipa. A Lydian city during the Roman Imperial period.* İstanbul: Ege Yayınları.

Aperghis, G. G. (2004). *The Seleukid royal economy, the finances and financial administration of Seleukid Empire*. Cambridge: Cambridge University Press.

Baltazzi, A. (2002). Bir İzmirli arkeolog: Büyük dedem Demostene Baltazzi. *İzmir Kent Kültürü Dergisi*(5), 340-341.

Benndorf, O. (1906). *Forschungen in Ephesos band I.* Viyana: Österreichischen Archaeologischen Institute.

Buresch, K. (1898). *Aus Lydien. Epigraphische-geographische reisefrüchte.* Leipzig: B.G. Teubner.

Durugönül, S. (1997). 1995 Yılı İçel İli Antik Dağlık Kilikya Yüzey Araştırması. *XIV. Araştırma Sonuçları Toplantısı* içinde (s. 253-258). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Chiriac, C., & Munteanu, L. (2014). Trade connections between Asia Minor and the Western Pontic area in the 4th century CE. Some sphragistic considerations. In V. Cojocaru, A. Coşkun, & M. Dana (Eds). *Interconnectivity in the Mediterranean and Pontic World during the Hellenistic and Roman Periods* (pp. 299-330). Cluj-Napoca: Mega Publishing House.

Çevik, N. (2015). *Lykia kitabı.* Antalya: Suna İnan-nan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü.

Cohen, G. M. (1995). *The Hellenistic settlements in Europe, the islands, and Asia Minor.* Oxford: University of California Press.

Fıratlı, N. (1990). *La Sculpture byzantine figurée au musée archéologique d'Istanbul.* Paris: Librairie d'Amerique et d'Orient Adrien Maisonneuve, Jean Maisonneuve Successeur.

Gürler, B. (2002). Arkeolojik değerleriyle Tire ve çevresi. *İzmir Kent ve Kültür Dergisi*(5), 90-94.

Gürler, B., ve Bilici, H. (2008). Kaystros ovasında Roma İmparatorluk imajı: Buluntularla kültür ve kimliği tanımlamak. Delemen. İ.,S. Çokay-Kepçe, A. Özdizbay, & Ö. Turak (Ed), *Prof. Dr. Haluk Abbsoğlu'na 65. Yaş Armağanı. Euergestes* içinde (159-165). Antalya: Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü.

Heinzel, E. (1999). Der Kybelekult und die dreigötterreliefs aus Ephesos. In P. Scherrer, H. Taeuber, & H. T (Ed), *Steine und Wege. Festschrift Dieter Knibbe* (pp. 35-42). Viyana: SoSchr ÖAI 32.

John Bishop of Ephesus (1860). *Ecclesiastical History.* (R. P. Smith, Çev.) Oxford: Oxford University Press.

Külzer, A. (2017). Streifzüge durch das tal des Kaÿstrios (Küçük menderes): Historisch–geographische impressionen aus westanatolien. In Külzer, A. ve Popović, M. (Eds). *Space, Landscapes and Settlements in Byzantium. Studies in Historical Geography of the Eastern Mediterranean* (pp. 195-213). Viyana-Novi Sad: Austrian Academy of Sciences.

Kalkan, H. (2021). *Lydia'da bir kent arkeolojisi Hypaipa.* Ankara: Akademisyen Kitabevi.

Kalkan, H. ve Koçak Yaldır, A. (2014). The preliminary archaeological field survey in Hypaipa. *Mediterranean Archaeology and Archaeometry, 1*(14), 65-74.

Keil, J., & Premerstein, A. v. (1914). *Bericht über eine dritte reise in Lydien und den angrenzenden gebieten Ioniens, ausgeführt 1911 im Auftrange der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften.* Viyana.

Ladstätter, S. (2008). Römische, spätantike und byzantinische keramik. M. Steskal, & M. La Torre, *Das Vedius Gymnasium in Ephesos Archäologie und Baubefund* (pp. 97-189). Viyana: Österreichischen Archäologischen institut in Wien.

Ladstätter, S., Plattner, G. A., Prochaska, W., & Tozzi, G. (2020). The provenance of the meter relief I 1108, Kunsthistorisches Museum Vienna. *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien, Band 88*, 267-280.

Lawrence, A. W. (1979). *Greek aims in fortification.* Oxford: Oxford University Press.

Leveau, P. (1983). La ville antique et l'organisation de l'espace rural: Villa, ville, village. *Annales. Histoire, Sciences Sociales, 38*(4), 920-942.

Müller-Wienner, W. (1961). Mittelalterliche Befestigungen im Südlichen Jonien. *İstanbuler Mitteilungen*(11), 5-122.

Meriç, R. (1988). Antik Dönemde Küçük Menderes havzasının tarihsel coğrafyasına genel bir bakış. *Ege Coğrafya Dergisi, 4*(1), 202-213.

Meriç, R. (2009). *Das Hinterland von Ephesos. Archäologisch-topographische forschungen im Kaystros-Tal.* Viyana: Österreichisches Archäologisches Institut.

Meriç, R., Merkelbach, R., Nolle, J., Şahin, S. (1981). *Die ınschriften von Ephesos Teil VII,1: Nr 3001-3500.* Boon: Rudolf Habelt Verlag.

Niewöhner, P. (2021). *Byzantine ornaments in stone: Architectural sculpture and liturgical Furnishings.* Berlin-Boston: De Gruyter.

Özkan, A. (2018). Kaystros havzası'nda antik dönem kırsal yerleşim düzeni: Dideiphyta katoikia örneği. N. E. Şahin, F.Onur, ve M. E. Yıldız (Ed.), *Eskiçağ Yazıları 12* içinde (s. 203-227). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Özyıldırım, M., ve Yeğin, Y. (2018). Olba manastırı kuzey kilisesi'nin değerlendirilmesi. *Seleucia* (VIII), 165-190.

Poblome, J. (2004). Comparing ordinary craft production: Textile and pottery production in Roman Asia Minor. *Journal of the Economic and Social History of the Orient, 47*(4), 491-506.

Ricl, M. (2003). Society and economy of rural sanctuaries in Roman Lydia and Phrygia. *Epigraphica Anatolia* (35), 77-101.

Ricl,M. (2009). Report on the results of an epigraphic survey in the Cayster Valley in October 2008. Dialogies d'historie Ancienne 35(2), 182-185.

Ricl, M. (2015). New inscriptions from the Kayster (Küçük Menderes) Valley II". *Ancient West & East* (14). 275-291.

Ricl, M. (2020). *New ınscriptions from the Kaystros River (Küçük Menderes) Valley.* Belgrad: University of Belgrade Faculty of Philosophy.

Roller, L. E. (2004). *Ana Tanrıça'nın izinde. Anadolu Kybele kültürü*. (A. Avunç, Çev.) İstanbul: Homer Kitabevi.

Saka, A. (2019). Balıkesir iline bağlı Havran ve Burhaniye ilçelerinde tespit edilen kaya nıtları. *Tüba-Ar*(24), 133-148.

Saradi, H. G. (2006). *The Byzantine city in the sixth century. Literary images and historical reality.* Atina: Perpinia.

Schuler, C. (1998). *Ländliche siedlungen und gemeinden im hellenistischen und römischen kleinasien.* Münih: C. H. Beck.

Sevin, V. (1975). Batı Anadolu'nun az bilinen antik kenti Hypaipa üzerine bir araştırma. *İÜ Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*(28-29), 41-53.

Sevin, V., Arslan Sevin, N., & Çetin, S. (2013). *Neikaia. Unutulmuş bir antik kent.* İzmir-Ödemiş: Ödemiş Müzesi Yayınları.

Tül, Ş. (2014). *Artemis yolu üstünde ilkçağ kenti Hypaipa.* İzmir: Ödemiş Belediyesi Yıldız Kent Arşivi ve Müzesi Yayını: 10.

Tüfekçi Sivas, T. (2007). Batı Frigya'da Frig yerleşmeleri ve kaya anıtlarının araştırılması. Sivas, H. ve T. Tüfekçi Sivas (Ed.). *Friglerin gizemli uygarlığı* (s. 77-92). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Texier, C. (2002). *Küçük Asya tarihi, coğrafyası ve arkeolojisi.* (A. Suat, Çev.) Ankara: Enformasyon ve Dökümantasyon Hizmetleri Vakfı.

Tok, E. (2016). Aşağı Kaystros Vadisinde türkmen akınlarına karşı bir sığınak: Keçi Kalesi. *Sanat Tarihi Dergisi, 25*(2), 249-275.

Uçankuş, H. T. (2002). *Ana tanrıça Kybele'nin ve Kral Midas'ın ülkesi Phrygia (Kültür Rehberi).* Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Uzunoğlu, H. (2019). The katoikia of Lydomouandeitai in the Cayster Valley- A new honorary inscription preserved in the Museum of Tire. In M. Nollé, P. M. Rothenhöfer, G. Schmied, K. H. Schwarz, & H. C. Mosch (Eds). *Panegyrikoi Logoi Festschrift für Johannes Nollé zum 65. Geburtstag* (pp. 427-439). Bonn: Habelt Verlag.

Uzunoğlu, H. (2019). Tire Müzesi'nden yeni yazıtlar. *Cedrus* (7*)*, 545-555.

Uzunoğlu, H. (2020). Tire Müzesi'nden bazı yeni mezar yazıtları. *Phaselis Disiplinlerarası Akdeniz Araştırmaları Dergisi*(6), 191-201.

Vardar, S. (2015). *Küçük Menderes Havzası doğu bölümünde paleocoğrafya araştırmaları (Ödemiş Ovasında Jeoarkeolojik Değerlendirmeler).* İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Yayınları.

Weber, G. (1892). Hypaepa, le Kaleh d'Aïasourat, Birghiet Oedémich. *Revue des Études Grecques*(5), 7-21.

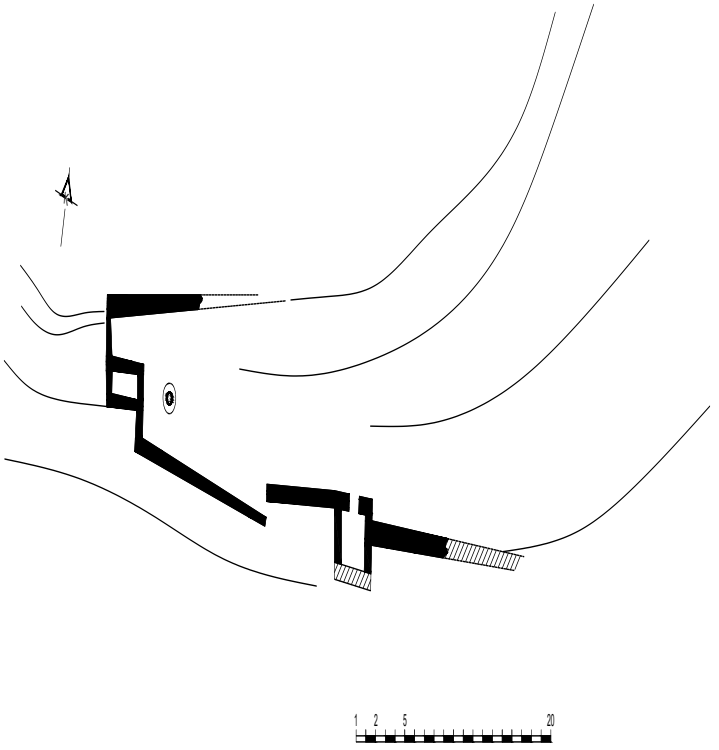
Şekil, Resim, Tablo ve Grafikler / Figures, Tables and Graphics

Figür 1: Tire Küçükkale'den Küçük Menderes Vadisi.

Figür 2: Kartal Dağı, Hellenistik Kale.

Figür 3: Kartal Dağı, Hellenistik Kale'nin Planı.

Figür4: Kartal Dağı Hellenistik Kale'nin Sarnıcı

Figür 5: Duvar taşlarının temin edildiği ocak

Figür 6: Kartal Dağı Açık Hava Kutsal Alanı, Basamaklı platform

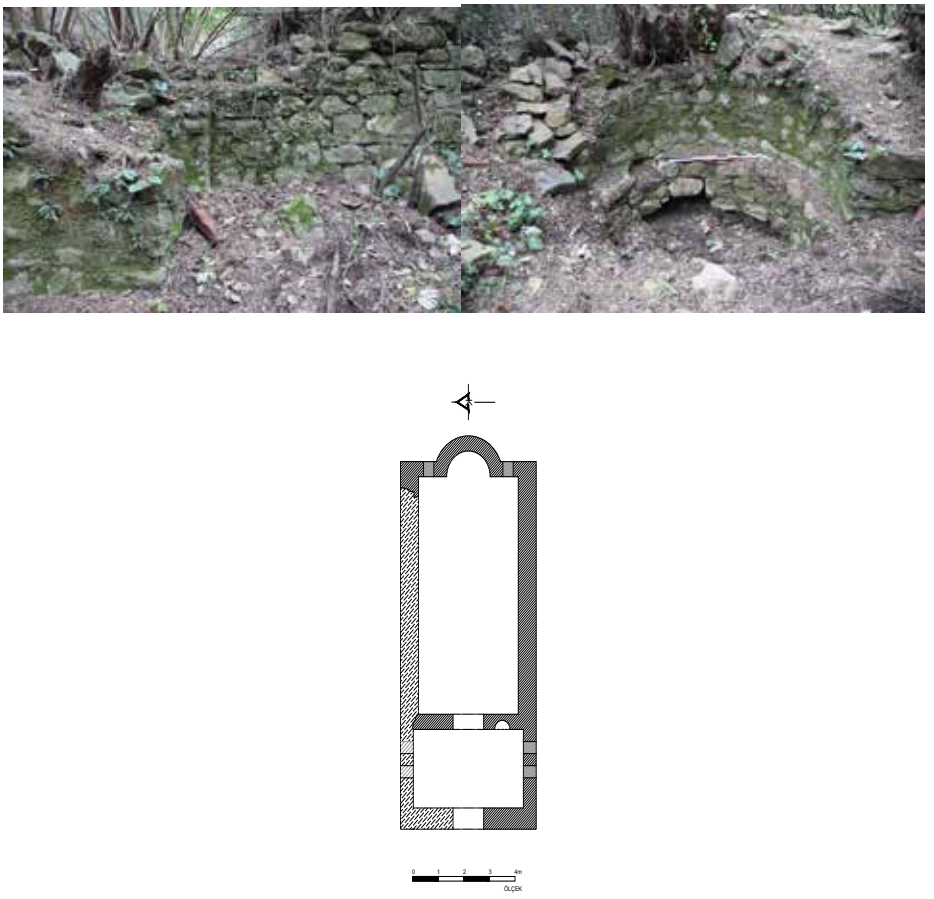
Figür 7: Kartal Dağı Açık Hava Kutsal Alanı, Nişli Kaya Yüzeyi

Figür 8: Kaledeki Kule Olarak Tanımlanan mekan

Figür 9: Bosajlı Hellenistik Duvarlar

Figür 10: Küçükkale Kilisesi güney naos duvarı, apsisi ve plan çizimi

Figür 10: Germencik Dampınar Kilisesi, Korkuluk Levhası

Figür 11: Dampınar Kilisesi, Pilaster Parçası

Harita 1: Kartal Dağı ve Kaystros Vadisi
Yazar tarafından hazırlanmıştır